

“HÚRLIXA-HÁMIRE” DÁSTANÍ TILINDE SANLIQLARDIŇ QOLLANÍLÍWINDAĞÍ ÓZGESHELİKLER.

*G.Allamberganova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti,
D.Shayxımanova – Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, 2-kurs magistrantı*

Annotaciya: Házirgi waqıtta folklorlıq shıǵarmalardıń teksti menen shuǵıllanıw folkloristika hám lingvistika ilimleri arasında turǵan úlken másele. Bul másele házirgi kúnde óz sheshimin tawıp, kópshilik dóretpelerdiń tillik ózgeshelikleri úyrenilmekte. Sebebi, folklorlıq tekstlerde xalıqtıń awızeki sóylew til birlikleri, dialektizmler, qaraqalpaq xalqınıń kún kórisi, ekonomikalıq turmısı, shuǵıllanǵan kásibine baylanıslı kásiplik sózler jumsalǵan. Usınday úyreniliwi tiyis bolǵan máselelerdiń jáne biri qaraqalpaq folklorında “Húrlıxa-Hámire” dástanınıń tillik ózgeshelikleri. Sol tiykarda dástan tiliniń morfologiyalıq ózgesheliklerine itibar qarata otırıp, ondaǵı sanlıqlardıń jumsalıw ózgesheliklerin alıp qaradıq.

***Tayanısh sózler:** lingvofolkloristika, “Húrlıxa-Hámire” dástanı, sanlıqlar, sakramental sanlıqlar, folklorlıq dóretpeler, qosımta.*

Qaraqalpaq tilinde mánili sóz shaqaplarınıń biri bolǵan sanlıqlar erte dáwirlerden baslap qollanılıp kelmekte. Olardıń jumsalıwı awızeki tilde de, ádebiy tilde de jiyi ushırasadı. 1950-jıllardan baslap túrkiy tillerindegi sanlıqlar hár tárepleme izertlenile basladı.

Sanlıqlar boyınsha túrkiy tillerinde - A.Hásenov[1] - qazaq tilindegi, M.Penjiev[2] – túrkmen tilindegi, S.Nizamitdinova[3] bolsa ózbek tilindegi sanlıqlardı arnawlı túrde izertlegen. Qaraqalpaq tilinde bolsa, sanlıqlar eń dáslep N.A.Baskakovtıń miynetinde sóz etilgen. Bunnan soń XX ásirdiń 70 jıllarında A.Bekbergenov[4] tárepinen arnawlı túrde izertlenilgen. Iлимпazdıń bul miynetinde sanlıqlardıń tariyxıy kelip shıǵıwı, etimologiyası, morfologiyalıq hám sintaksislik ózgeshelikleri boyınsha bahalı ilimiy maǵlıwmatlar berilgen.

Til bilimi tarawında sońǵı jılları kórkem shıǵarmalar hám folklorlıq dóretpeler tilin úyreniw, analiz qılıw keń en jaymaqta. Folklorımızda bir qatar dóretpelerdiń tillik ózgeshelikleri úyrenildi hám úyrenilip kelmekte. Qaraqalpaq folklorında keń kólemlı janr esaplanǵan xalıq dástanları tilin izertlew lingvofolkloristikaniń aldında turǵan úlken máselelerdiń biri. Sonday izertleniwı tiyis bolǵan dástanlardıń biri “Húrlıxa-Hámire” dástanı qaraqalpaq folklorında orta kólemlı dástanlardıń biri. Dástanda bir qatar fonetikalıq, leksika-semantikalıq hám morfologiyalıq ózgeshelikler kózge túsedı.

“Húrlixa-Hámire” dástanında qollanılğan sózlerdiń morfoloǵiyalıq ózgesheligine názer awdarsaq, onda sanlıqlardıń qurılısındaǵı ózgesheliklerdi kóremiz. Dástan tilinde sanlıqlardıń sanaq sanlıq hám qatarlıq sanlıq toparına kiriwshi túrleriniń barlıǵı qollanılğan. Ásirese, sanaq, jámlew hám jıyınaw sanlıqları ónimli jumsalğan. Sanlıqlardıń ishinde *úsh, jeti, qırıq, júz* sanlıqları dástanlar tilinde kóp ushırasadı. Olar pikirdiń ótkirliǵın kórsetiw ushın, bolıp ótken waqıyanı elede asıra súwretlew ushın da beriledi. Bunday túrdegi sakramental sanlıqlardı “Húrlixa-Hámire” dástanı qatarlarında da ushıratsaq boladı. Mısalı:

- *Anda, Qısrawshaniń bul sózlerge waqtı xosh bolıp, Mısır jurtına salamat barıp qırıq keshe, qırıq kúndiz toy tamasha járiyaladı. (Qq folklorı, 43-56 tom. “Húrlixa-Hámire” dástanı, 421-b)*

- *Áne, kepterler silkinip, qırıq kánizek qız boldı. (Qq folklorı, 43-56 tom. “Húrlixa-Hámire” dástanı, 420-b)*

- *Istegen tilegim bergil qolıma,*

Jeti qat jer, jeti aspan haqqı ushın[5]. (Qq folklorı, 43-56 tom. “Húrlixa-Hámire” dástanı, 420-b)

Bunda qollanılğan *qırıq keshe, qırıq kúndiz toy beriw, qırıq kánizek, jeti qat jer* – bular ázelden xalıq awzında aytııp júrgen til birlikleri. Sanlıqlardıń bul túri boyınsha ilimpaz A.Bekbergenov[6;43]: “sanlıq sózlerdiń birazları geyde ayrıqsha máni ańlatıp, belgili bir dástúrlerge, qáde hám ırımlarǵa baylanıslı qollanıladı. Sanniń bunday qásiyeti onıń sakramental máni dep ataladı”,- dep óz miynetinde aytııp ótken edi. Sonday-aq, sanlıqlardıń ayırımlarınıń dástan tilinde *on sákkiz miń, yúz, saksan, toqqız, altmış, ottız eki t.b* túrinde fonetikalıq ózgerislerge ushırap berilgenliǵın kóremiz. Mısalı:

... *On sákkiz miń álam sorap,*

Sulayman ótti uǵılsız. (Qq folklorı, 43-56 tom. “Húrlixa-Hámire” dástanı, 395-b)

- *Qısraw patsha altmış eki hámeldar, ottız eki móhirdarları menen Qasım wázirdiń toyına keldi. (Qq folklorı, 43-56 tom. “Húrlixa-Hámire” dástanı, 395-b)*

Mine, bul qatarlarda kelgen on segiz, otız eki sanlıqları *on sákkiz, ottız eki* formasında sózdiń ortasında eki birdey sestiniń qabatlasıp qollanılıwı yaǵnıy, geminaciya qubılısına ushıraǵan. Sonıń menen birge, alpıs eki sanınıń qurılısında epenteza qubılısı, yaǵnıy *altmış eki* túrinde t sesiniń qosılıp qollanılıwı ushırasadı.

Sanlıqlardıń quramında -lanshı/-lenshi qosımtası arqalı jasalatuǵın qatarlıq sanlıqlardan jigirma sanlıǵına qosılıwı arqalı jigirmalanshi forması awızeki tilde ónimli jumsaladı. Biraq basqa sanlıqlarǵa bul qosımtanıń qosılıwı stillik jaqtan biraz úylespeydi. Al, dástan tilinde bolsa bul qosımtanıń *úsh* hám *altı* sanaq sanlarına qosılıp qatarlıq sanlıqlardı jasap kelgenliǵın bayqaymız. Mısalı:

Altı lanshı kókte, miyraj túbinde,

Rasulli júzigin alǵan Áliyseń,

- Bir kún jattı xabar joq, eki kún jattı xabar joq, úshlenshi kún bolǵanda, patsha sáhár waqta tazadan táret alıp, Házireti Áliy Shaxımardandı yad etip, qolında sazı bolmasa da, tilinde sózi menen bir neshe jerlerden tımsal keltirip bir sóz dedi. (Oq folklorı, 43-56 tom. “Húrlıxa-Hámire” dástanı, 396)

Erte qatarlıq sanlıqlar usı -lanshı/-lenshi qosımtaları arqalı jasalatuǵın bolǵan. Awızeki tilde ekilenshi, úshlenshi formasında jumsalǵan. Házirde bul qosımtanıń ornına -inshi/-inshi qosımtaları qollanıladı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq folklorında “Húrlıxa-Hámire” dástanınıń tili ele úyrenilmegen máselelerdiń biri. Onıń tillik ózgesheliklerinde, yaǵnıy, fonetikasında, leksikasında, morfologiyalıq táreplerinde ózgeshelikler, izertleniwı tiyis máseleler tolıp atır. Biz bir ǵana morfologiyasına baylanıslı sanlıq sóz shaqabınıń qollanıwındaǵı ózgesheliklerdi kórip shıqtıq. Sonlıqtan ondaǵı sózlerdiń quramın, qollanıw ózgesheliklerin, ondaǵı júz bergen ózgeshelikler menen házirgi til arasındaǵı ayırmashılıqların izertlew, tildiń rawajlanıwı ushın zárúr wazıypalardan biri esaplanadı. Folklorıń bay miyrasın izertlew, ata-babalardan kiyatırǵan dástúr hám dóretpelerdi saqlawımız hám onı keleshek áwladqa jetkeriw áhmiyetli. Sonlıqtan folklorıń barlıq janrların solardıń ishinde dástanlardıń leksikası da ayrıqsha izertlew obyektı sıpatında izertleniwı lazım. Olardıń tilin úyreniw arqalı biz ótmishtegi ata-babalarımızdıń tariyxı, turmıs tárizi tuwralı bay maǵlıwmatlarǵa iye bolamız.

Paydalanǵan ádebiyatlar:

1. Хәсенов Ә. Қазирги қазақ тилиндеги сан есимдер. Алматы, 1957
2. Пенжиев М. Хазирки заман туркмен дилинде санлар. Чаржев, 1962.
3. Низомиддинова С. Хозирги замон узбек тилида сон. Тошкент, 1963
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлар. Ноқис, «Қарақалпақстан», 1976.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 43-56- томлар. Н.: “Илим”, 2010. 4396
6. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлар. Ноқис, «Қарақалпақстан», 1976, 43-6
7. Қырк қыз» дәстанындаǵы frazeologiyalıq sinonimlerdiń qollanıwı НА Гулжахан Ўбекстон олимлари ва эшларнинг инновацион илмий-амалий таджикотлари, 2021
8. Фразеологизмлер курамында «ақ» хэм «қара» рең семантикасының қолланылыўы КА Гулжахан Иим ha'm ja'miyet. No 'kis 1, 55-57
9. Қарақалпақ фольклорындаǵы мал шарўашылығы лексикасы А Гулжахан Эл аралық Алтай элдери симпозиуму VIII. Абстракттар, 2019

10. Стилистическое использование соматических фразеологизмов в поэзии И. Юсупова Гулжахан Айтбаевна Алламбергенова Вестник Челябинского государственного университета, 15-19, 2018
11. Түркий тиллеринде фразеологизмлердин изертлениўи.« А Гулжахан Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб масалалари: ривожланиш истиқболлари, 2018
12. Айназарова, Г., & Алламбергенова , Г. (2016). АДЪЕКТИВЛИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР ҚУРАМЫНДА КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ ЖУМСАЛЫҒЫ . ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 32(3), 131–133. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/839>
13. Алламбергенова, Г. (2017). И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА АДЪЕКТИВ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ СТИЛЬЛИК ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ . ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 35(2), 153–155. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/1008>
14. И. Юсупов шығармаларында фразеологизмлер менен психологиялық халаттың берилиўи. Ilim ha'm ja'miyet А Гулжахан No'kis 1, 16-17, 2017
15. Алламбергенова , Г. (2016). ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНДЕГИ СИНОНИМИЯ (И.Юсупов шығармалары мысалында). ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 33(4), 119–122. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/905>
16. Фразеологиялық сөз дизбеклериниң көркемлеў қураллары хызметинде қолланылыўы А Гулжахан Актуальные вызовы современной науки. VI Международная научная конференция, 2016
17. Юсупов асарларида синоним фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши АИ Гулжахан Ilm sarchashmalari. Urganch 6, 71-75
18. Фраземалардың узуал стильлик функцияларда қолланылыўы Мумтоз адабиёт ва жамиятни маънавий янгилаш масалалари» А Гулжахан Халқаро илмий, 2017
19. Выражение психологических состояний посредством фразеологизмов в произведениях И. Юсупова Гулжахан Айтбаевна Алламбергенова Российская тюркология, 58-64, 2018
20. Юсупов поэзиясында соматикалық фразеологизмлердиң стильлик қолланыўы АИ Гулжахан Ilim ha'm ja'miyet. No'kis 4, 11-13

